

אביגיל דאק

פרשני המקרא

Avigail Rock
Great Biblical Commentators

אביגיל ראק
פרשני המקרא

עורך אחראי: ראובן ציגלר
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: דוד ברוקנר
הגהה: אפרת גרוס
עימוד: חיה זיידבנד
תמונת העטיפה: אליהו משגב

© כל הזכויות שמורות ליהודה ראק, 2021

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
www.maggidbooks.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשרר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

מסת"ב 978-965-526-292-6 ISBN

נדפס בישראל 2021 Printed in Israel

לילדיי האהובים
דבורה, נחמה, חיים, דובי ואריאל

יהי רצון שיקוים בכס:
”פִּי צַדִּיק יִהְיֶה חֲכָמָה וּלְשׁוֹנוֹ תִּדְבֵּר מִשְׁפָּט,
תּוֹרַת אֱלֹהִיו בְּלִבּוֹ לֹא תִמְעַד אֲשֶׁרִיו”
(תהלים לז, ל-לא).

אביגיל מלכה בת ר' משה וחנה יהודית זצ"ל

מורה שהקנתה תורה וחכמה לתלמידותיה.
בחכמתה כי רבה, וכמו הפרשנים שאהבה,
הצליחה לגעת בשורש העניין בתמצות ובבהירות
ולהוסיף תובנות ומשמעות לימינו.
אך מה שייחד אותה יותר מכול היו הענווה שלה,
הסקרנות הבלתי פוסקת, הצמא לדבר ה' והרצון להידבק בו.
תכונות אלה שהיכרנו בה, ומעט מזעיר מצויות בספר זה,
יחסרו לנו לנצח.

יהי זכרה ברוך

ג'ורדנה וקלמן שור

”פיה פתחה בחכמה ותורת חסד על לשונה”

(משלי לא, כו)

הרבנית ד”ר אביגיל ראק ז”ל

הקדישה את חייה ללמוד וללמד, לשמור ולעשות.

היותה דוגמה לתלמידת חכמים בלימודה, בהליכותיה,
בגמילות החסדים וברגישות והאכפתיות לכל אדם.

יהיו דבריה אלה, המדוכאים בספר זה,
מצבה חיה לעילוי נשמתה.

תמר ומדק לזניק

תוכן העניינים

יג	דברי זיכרון
יד	על הספר
יז	פתח דבר
1.	התרגומים ותרגום אונקלוס
	התרגום ככלי פרשני • מתי תורגמה התורה לראשונה? • זהותו וזמן חיבורו של אונקלוס • מאפייניו של תרגום אונקלוס • חשיבותו של תרגום אונקלוס
11.	רס"ג
	תולדות חייו • רקע היסטורי • פירושי רס"ג לתורה • חשיבותו ההיסטורית של רס"ג
23.	רבי יונה אבן ג'נאח
	הקדמה • נושאים נבחרים מספר הרקמה • נושאים נבחרים מ'ספר השרשים' • גורלם של ספרי ריב"ג
35.	רש"י
	הקדמה • נוסח הפירוש • קהל היעד של הפירוש • "אגדה המיישבת דברי המקרא" • מתי רש"י משתמש במדרשים? • קושי בכתובים • דיברה תורה שלא כלשון בני אדם • שמירה על ההיגיון הפנימי ורצף הכתובים באמצעות מילוי פערים • רש"י כמחנך • משנתו הערכית והחינוכית של רש"י • רש"י והנצרות

87. **ר' יוסף קרא**
הקדמה • רי"ק כפורץ דרך בתחום הפשט • רגישותו הספרותית-סגנונית של
רי"ק • קביעת כללים על ידי רי"ק • השפעתו של רש"י על רי"ק

101. **רשב"ם**
תולדות חייו • דרכו הפרשנית של רשב"ם • השוואה בין רשב"ם לבין רש"י
פירושים מקוריים • מטרת החלק הסיפורי של התורה על פי רשב"ם • דרך
פירושי רשב"ם למצוות • דוגמאות לפירושי רשב"ם למצוות • בין הפשט
לבין הדרש

131. **ר' יוסף בכור שור**
הקדמה • יחסו לדרשות חז"ל ולמדרשי אגדה • התורה איננה מוסרת מידע
מיותר • ביאור הפסוקים מתוך ההקשר שבו נאמרו • הסבר מעשי הדמויות
על פי הלך רוחן • ביאורים על פי הריאליה • ביאורים פשוטים וסבירים • יחס
ריב"ש לניסים • טעמי המצוות • יחס ריב"ש למדרשי ההלכה • פירושים
אנטי-נוצריים

151. **סיכום לפרשני צפון צרפת ומבוא לפרשני ספרד**
אסכולת הפשט בצרפת במאה ה-12 • "תור הזהב" בספרד • ההבדלים בין
האסכולות

159. **ראב"ע**
תולדות חייו • סקירה על פירושי ראב"ע • הקדמת ראב"ע לפירושו לתורה
דרכו הפרשנית של ראב"ע • ענייני לשון ודקדוק • סבירות רציונלית • מבנה
וסדר התורה • יחס ראב"ע למדרשי הלכה • ראב"ע והקראים • יחס ראב"ע
לרש"י • 'סודות' בפירוש ראב"ע

199. **רד"ק**
תולדות חייו • דרכו הפרשנית של רד"ק • רד"ק והנצרות

213. **רמב"ן**
תולדות חייו • כתבי רמב"ן • מאפייני פירוש רמב"ן לתורה • שתי דוגמאות
לפירושים כוללניים של רמב"ן • "מעשה אבות סימון לבנים" • מעלת ארץ

ישראל • הניסיון • תורת הסוד - 'על דרך האמת' • 'ציטוט' ו'שיבוץ' בפירושי רמב"ן • רגישות פסיכולוגית • "סרס המקרא ופרשהו" • "מדרך הכתובים שמקצרים במקום אחד ומארכים במקום אחר"

245. **חזקוני**

הקדמה • חזקוני כמלקט • חזקוני כפרשן על רש"י • חזקוני כפרשן מקורני ועצמאי

259. **ר' יוסף אבן כספי**

הקדמה • הפרשנות לתורה של ר' יוסף אבן כספי • עקרונות פרשניים של ר' יוסף אבן כספי • פרשנותו של ר' יוסף אבן כספי על רקע הפולמוס על הפילוסופיה בתקופתו • יחסו המיוחד של ר' יוסף אבן כספי ליוסף המקראי

273. **רלב"ג**

הקדמה • מבנה הפירוש • פירושים חדשניים • יחס רלב"ג לניסים • יחס רלב"ג למדרשי הלכה • תרומתו העיקרית של רלב"ג

285. **אברבנאל**

הקדמה • הפירוש למקרא • הפירוש על רקע גירוש ספרד • יחס רי"א למלוכה

297. **ספורנו**

הקדמה • הרקע לכתיבת הפירוש וקהל היעד שלו • הגותו ההומניסטית של ספורנו • פרשנות ספורנו על רקע גירוש ספרד • ענייני מוסר • יחס ספורנו לחטאי גדולי האומה • פירושים מקוריים

311. **רש"ר הירש**

הקדמה: העת החדשה • תולדות חייו של רש"ר הירש • מטרת פירוש רש"ר לתורה • נושאים חינוכיים בפירוש רש"ר לתורה • פירושי רש"ר לאור תקופת ההשכלה • אטימולוגיה בפירוש רש"ר

325. **ר' יעקב צבי מקלנבורג**

תולדות חייו • מהדרות הפירוש • ההקדמות לפירושו • מטרותיו ושיטתו הפרשנית • דוגמאות לשיטת רי"צ בחלק הסיפורי • דוגמאות לשיטת רי"צ בחלק ההלכתי • סיכום

339. **שד"ל**
 תולדות חייו • פירוש שד"ל • יחס שד"ל לנוסח המקרא • יחס שד"ל למדרשי
 הלכה • הפן האנושי בפירוש שד"ל
353. **מלבי"ם**
 תולדות חייו • פירוש מלבי"ם לחלק הסיפורי של התורה • פירוש מלבי"ם
 לחלק ההלכתי של התורה
365. **הנצי"ב**
 תולדות חייו • מטרת הפירוש למקרא • סגנון הפירוש וקהל היעד • היחס
 שבין התורה שבעל פה והתורה שבכתב • נושאים מוסריים בפירוש הנצי"ב
 פירושים אנטי-חסידים • פירושים מקוריים
379. **רד"צ הופמן**
 תולדות חייו של רד"צ הופמן • הרקע לכתיבת פירוש רד"צ לתורה • הנחות
 היסוד של פירוש רד"צ • התייחסות רד"צ לשינויי סגנון בתורה • התייחסות
 רד"צ לשינויי תוכן • ראיות לקדמות התורה • סמיכות, מבנה ומשמעות
 בפירוש רד"צ • מעלת ארץ ישראל
397. **משה דוד קאסוטו**
 הקדמה • פירוש מדעי על דרך הפשט • מחקר מדעי המסתמך על מקורות
 המזרח הקדום • חשיבות תשומת לב לאמצעים ספרותיים
409. **הרב מרדכי ברזיל**
 מבוא • שיטת הבחינות ותורת התעודות • שיטת הבחינות בסיפורי
 התורה • שיטת הבחינות בפרשיות ההלכתיות
419. **על אודות המחברת**

דברי זיכרון

דברי צדיקים הם זכרונם (על פי ירושלמי, שקלים ב, ה; רמב"ם, הלכות אבל פ"ד ה"ד). יהי ספר זה יד זיכרון לאשתי, הרבנית ד"ר אביגיל ראק, שנלקחה מעימנו בטרם עת ולא זכתה לראות הוצאה זו של ספרה. אביגיל ז"ל הייתה תלמידת חכמים שיראתה קודמת לחכמתה, מרצה מבוקשת לתנ"ך ומורה אהובה שהעמידה לאורך שנותיה הקצרות-מדי מאות ואלפי תלמידות ואף תלמידים. על כולם הייתה לה השפעה עצומה. נשים צעירות ומבוגרות, בארץ ובחור"ל, ראו בה את מורתן הרוחנית. לא זו בלבד שתוכני דבריה היו מיוחדים בעומקם ובהיקפם, אלא גם, ואולי בעיקר, היא החייתה כל נושא שדיברה עליו ונגעה בלבבות שומעי לקחה.

אולם, החותם הגדול ביותר שהשאירה אביגיל ז"ל היה עלינו, בני משפחתה. עולם הערכים שעל פיו התנהלה משפחתנו עוצב בעיקר בהשראתה. ילדינו, שאביגיל הקדישה להם ספר זה, מתפתחים כ"ה בעצמאות ותוך בניית עולמות ערכיים אישיים שינקו ממנה. וגם לי הייתה אביגיל להשראה ולמורת דרך בעשרים ושלוש שנותינו יחד. נהיה אנחנו, כל לומדי דבריה ומקיימיהם - משפחתה, תלמידיה, והלומדים מספר זה - זיכרון חי לה ולתורתה.

יהודה ראק

על הספר

למיטב ידיעתי לא קיים חיבור דומה לספר זה של אביגיל ז"ל בשילובו המיוחד של היקף, עומק ואופן הרצאת הדברים. כמובן, רבות נכתב בתחום חקר פרשנות המקרא ופרשני המקרא. אולם, רוב המחקרים העוסקים בפרשני המקרא מתמקדים במפרש בודד או באסכולת פרשנים מסוימת. הרוצה להעמיק בפרשן מסוים, יוכל למצוא ללא קושי מחקרים מקיפים ביותר, בפרט כשהמדובר בפרשנים מרכזיים כרש"י ורמב"ן. בהקשר זה ראוי לציון ספרו של ע"צ מלמד, 'מפרשי המקרא - דרכיהם ושיטותיהם' (מאגנס, ירושלים תשל"ה), הכולל סקירות מקיפות ומפורטות במיוחד לגבי חמישה פרשנים מרכזיים.

כינוס של עיונים ברשימה מקיפה יותר של פרשנים נמצא בערך 'תנ"ך, פרשנות' באנציקלופדיה המקראית, אשר עובד לכרי ספר עצמאי קצר בשם 'פרשנות המקרא היהודית - פרקי מבוא' (מוסד ביאליק, ירושלים תשמ"ג). אסופה זו משמעותית מצד היקפה של רשימת הפרשנים שהיא עוסקת בהם, והיא אף מתרחבת לנושאים משיקים, כמו יחסי הגומלין עם הפרשנות הנוצרית. כך, היא מספקת תמונת היקף טובה של עולם פרשני המקרא על גלגוליו ההיסטוריים. אולם, כפי המתבקש מההקשר האנציקלופדי המקורי, העיסוק

במפרשים הבוודדים הוא קצר יחסית, בסגנון תמציתי של סקירת עובדות ומסקנות המחקר ללא דיון, מקורות או דוגמאות.

לעומת אלה, כאן מוצגים עיונים יסודיים ומקיפים בלמעלה מעשרים פרשנים. מעבר לפרטים ביוגרפיים והיסטוריים, כוללים העיונים עיסוק נרחב בדרכי הפרשנות של הפרשן, ביחסי הגומלין שלו עם זמנו וסביבתו ובתרומתו לעולם הפרשנות.

ועוד זאת: מגמת העיונים איננה סקירתית גרידא. במסגרת הפרק על רש"י כתבה אביגיל ז"ל על 'רש"י כמחנך'; מגמה חינוכית-ערכית כזו אפיינה ביותר אף את תורתה של אביגיל, והיא משתקפת בעיונים כאן. העיונים דנים, מדגימים ומלמדים את דרכי הפרשן ואת חשיבותו ללומד ולמלמד, בסגנון ידיוותי המשוחח עם הקורא. לפיכך, דומני שהמחפש רקע ויסוד ללימודי הפרשנות כעיסוק חי וחוויתי בתורה, על בסיס עיוני-מחקרי מוצק, ימצא דווקא כאן את מבוקשו.

מתחילה כתבה אביגיל ז"ל את פרקי ספר זה בצורת מאמרים קצרים, 'שיעורים', במסגרת בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר"ע ציון. אביגיל התקשרה עם הוצאת מגיד, בסיוע חברינו ראובן ויעל ציגלר, עבור קיבוץ המאמרים ועריכתם כפרקי ספר מאוחד, ואף עשתה צעדים ראשונים לקראת עריכת הספר. היא כתבה את ההקדשה לילדינו והוסיפה את 'פתח הדבר' שלהלן. אביגיל אף התקשרה עם ד"ר מיכל דל וביקשה ממנה לחבר את הפרק על הכתב והקבלה, שאביגיל כבר הייתה חלשה מכדי לכותבו בעצמה.

כל פרקי הספר הם פרי עטה של אביגיל ז"ל, מלבד שני פרקים: הפרק על הרב מרדכי ברויאר, שכתבתי אני עוד במסגרת השיעורים שהתפרסמו בבית המדרש הווירטואלי, והפרק על הכתב והקבלה, שכאמור לעיל נכתב על ידי מיכל דל, לבקשתה של אביגיל, עבור ספר זה. אני מודה למיכל על כך.

הפרקים סודרו על פי רוב לפי הסדר הכרונולוגי של הפרשנים הנידונים. אולם, בתקופת הראשונים הוקדם הפרק על ר' יוסף בכור שור לפרק על ראב"ע, כדי לסיים עם פרשני צפון צרפת (מלבד חזקוני, שזמנו ומקומו אינם ודאיים) לפני פרשני ספרד (שמכללם יוצא ר'

יונה אבן ג'נאח, שכתבתו אינה פרשנית ממש והפרק על אודותיו מופיע קודם לכן, במקומו הכרונולוגי), ובין שתי חטיבות אלה נוסף פרק כללי על פרשני צרפת ופרשני ספרד. כמו כן הוקדם הפרק על רש"ר הירש, מהסיבה המפורטת בו.

ב'פתח דבר' לקמן הודתה אביגיל ז"ל לצוות בית המדרש הווירטואלי על העיסוק ב'שיעורים' המקוריים, וסימנה לעצמה תזכורת להודות להוצאת מגיד ולמי שיעסקו בהוצאה. אני מצטרף כעת להכרת תודה זו להוצאה ולעורכים שערכו והעירו בטוב טעם ודעת באופן שתרים לאיכות הספר.

תודה אישית גם ליעל ציגלר, לג'ורדנה וקלמן שור, ולמרק ותמר לזניק, על התמיכה והסיוע בעניין ספר זה, בהנצחת תורתה וזכרה של אביגיל ז"ל, ולמשפחתנו בכלל.

יהודה ראק

פתח דבר

במסגרת חיבור זה נכיר את מפרשי המקרא השונים. נעמוד על סגנונו המיוחד של כל אחד מהם, על המתודולוגיה שלו, על קורות חייו ועל השפעתן על אופי פירושו. כמו כן נעסוק בהרחבה בתרומת המפרשים לעולם פרשנות המקרא. מובן שבמסגרת זו לא ניתן לעסוק בכל פרשני המקרא ואף לא ברובם, ולפיכך נתמקד בפרשנים אשר בעיניי היו בעלי השפעה ניכרת בעולם פרשנות המקרא.

בפתח דברינו עלינו לתת את הדעת לשאלה מתי ומדוע התפתח הצורך בפרשנות המקרא, שכן סביר להניח כי דור מקבלי התורה הבין את הוראותיה, וכן שבדורות שלאחר מתן תורה היה הפירוש שהעביר כל דור לצאצאיו קרוב מאוד להבנתו של דור מקבלי התורה.

אולם, ככל שהלך והתעצם מרחק הזמן מעת קבלת התורה, הלכה והתעמעמה הבנת הטקסט על ידי הלומדים. נדגים זאת עם הפסוק המופיע בתיאור המן בשמות טז, לא: "וְהוּא פְּזַרַע גַּד לְבָן וְטַעְמוֹ כְּצִפְיֵחַת בְּרֶבֶשׂ". כנראה לדור מקבלי התורה היה הפסוק מובן, אך בימינו הוא קשה להבנה: איך בדיוק נראה זרע גד לבן? ומהו טעמה של צפייחת בדבש? אפשר לדמות זאת לאופן שבו היו מחזותיו של שייקספיר מובנים לקהל שומעיו, אך בן דורנו הקורא בהם מתקשה לעיתים להבין את שפתו ואת עולם הדימויים והאסוציאציות של המחזאי. ולא רק מילים קשות וביטויים קשים מצריכים פירוש, אלא

גם מבנה קשה של פסוק או פרק, אשר ייתכן שהיה נהיר בשעת כתיבתו, או שנסמך על דברי בעלי המסורה, אך בהיעדרם של הללו נולד הצורך להציע פירוש המניח את הדעת לשם הבנת הפסוקים. אם כן, תפקידו המרכזי של הפרשן הוא לגשר בין טקסט קדום לבין הקורא בן זמנו. אולם, לא מעט מפרשני המקרא היהודים ראו את חובתם לא כמזומצמת לתפקיד הגישור. הואיל והתורה נושאת את דבר ה' לעמו, נועד לפרשן גם תפקיד רוחני של בירור שאלות אמוניות וקיומיות העולות מתוך הכתוב, או שאלות מהותיות העולות מתוך מציאות ימיו של הפרשן, כשהוא מחפש בתורה תשובה לתהיותיו ולתהיות בני דורו. כל אלו הצריכו את פרשנות המקרא. על מטרות אלה של הפרשנים ועל תגובותיהם להשפעות זמנם נעמוד בספר זה. לימדונו חז"ל כי "פותחים בכבוד אכסניא". לשמחתי, במקרה זה הייתה האכסניא המקורית, שבמסגרתה כתבתי את פרקי הספר, בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון. הכתיבה נעשתה בשיתוף פעולה מלא עם צוות בית המדרש, אשר עוסקים במלאכת הקודש של הנגשת התורה לרבים. יהי רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם. בהקשר זה לעונג לי להודות לעורך המסור מטעם בית המדרש הווירטואלי, אייל קסנר, אשר מעבר לעריכה יסודית ומקצועית של השיעורים תרם גם לתוכנם בהערותיו המחכימות וידיעותיו הרחבות ישלם ה' פעלך.¹

בין זיכרונות ילדותי המוקדמים ביותר, בעודי כבת שמונה, נמצאת תפילת ליל שבת ב'מכון גולד' בירושלים, שם לימדה אימי. הדרשה הקבועה ניתנה על ידי מי שתהיה לימים מורתי, נחמה ליבוביץ עליה השלום; חבל על דאבדין ולא משתכחין. שם, בין קבלת שבת לערבית, ניטעו בי זרעי התעניינותי בתנ"ך בכלל ובפרשנות בפרט. ניצני התעניינות זו הופרו על ידי אימי-מורתי חנה פופקו, באמצעות דוגמה אישית של תלמידת חכמים היגעה בתורה יומם

1. אביגיל ז"ל כתבה לעצמה תזכורת להוסיף כאן דברי תודה להוצאת מגיד ולעורך שיעבוד על הספר. מילאתי משימה זו לעיל, תחת הכותרת 'על הספר' - י"ר.

ולילה, כמשמעו ממש, ויחד עם אבי מורי ר' משה פופקו, באמצעות עידודה הבלתי-פוסק מאז ועד היום.

הכרת תודה לאחי אברהם פופקו, אשר היה בן שיח נאמן בעת כתיבת השיעורים. שיחותיי עימו סייעו בידי ללבן וללטש את הדברים. אין ביכולתי להביע במילים את תודתי העמוקה לאישי היקר יהודה, שעומד לצידדי תמיד, על תמיכה ומסירות אין סופיים. התוצר הסופי של הספר הושפע באופן ניכר מדיונים רבים שערכתי עימו בנושאים פרשניים, ומהערותיו היקרות והמועילות. הוא אף כתב את אחד מפרקי הספר, על רבו הרב מרדכי ברויאר. שלי ושלכם - שלו. ומעל לכול, השבח וההודאה לבורא עולם המשפיע מטובו ברחמיו עליי ועל בני ביתי. "בְּאוֹנֵי רַחֲמֶיךָ וְאַחֲיָהּ כִּי תוֹרַתְךָ שְׁעֲשֻׁעִי" (תהלים קיט, עז).

התרגומים ותרגום אונקלוס

התרגום ככלי פרשני

עצם התרגום הוא פירוש

כל תרגום, מטבעו, משמש גם כפירוש. שכן, כאשר למילה מסוימת קיימות מספר משמעויות, והמתרגם בוחר במילה ספציפית מביניהן, הוא למעשה מפרש את המילה בצורה זו ולא אחרת. נדגים זאת בעזרת הפסוק הקשה "הֲלוֹא אִם תִּיטִיב שְׂאֵת וְאִם לֹא תִיטִיב לִפְתּוֹחַ חֻטָּאת רִבִּץ" (בראשית ה, ז).

פירוש המילה "שאת" אינו מובן. אונקלוס (ורש¹ בעקבותיו) תרגם את המילה "שאת" כ"ישתבק לך" (= ייסלח לך), ובכך הכריע שיש לפרש ולפסק את תחילת הפסוק כך: "הלא אם תיטיב (מעשיך) - ייסלח לך". לעומת זאת פירש המלבי"ם¹ את המילה "שאת" מלשון משאת ומנחה, ולפירושו הקב"ה אומר לקין שלא תועיל מנחתו, ובין

1. בפרשנות ימי הביניים ניתן למצוא פירושים רבים ושונים למילה "שאת" (ראו ראב"ע, רמב"ן וספורנו), אך בחרתי להציג בפני הקוראים דווקא את פירוש המלבי"ם, כיוון שהוא משפיע על המבנה התחבירי של הפסוק.

אם ייטיב את המשאת בין אם לאו, תמיד תהיה התוצאה ש"לפתח חטאת רובץ", שהעיקר הוא המעשים ולא הקרבנות.² לדבריו, יש לפרש את הפסוק כך: "הלא אם תיטיב שאת ואם לא תיטיב (שאת) – לפתח חטאת רובץ". אם כן, נמצא שתרגום המילה "שאת" השפיע לא רק על ביאור המילה, אלא אף על המבנה התחבירי של הפסוק.

אין תרגום מושלם

המתרגם לעולם אינו יכול לתרגם טקסט בצורה מדויקת. לעיתים רבות מאבד הטקסט מיפי לשונו תוך כדי מלאכת התרגום, וכאשר מדובר בלשון התורה ניתן אף לומר שהטקסט מאבד מקדושתו, שהרי התרגום מוריד מערכם של דברי התורה שהם "דברי אלוקים חיים".

ישנן מספר דוגמאות לבעייתיות בתרגום. אחת מהן היא משחקי לשון, כגון בפסוק: "לְזֹאת יִקְרָא אִשָּׁה כִּי מַאִישׁ לְקָחָהּ זֹאת" (בראשית ב, כג). אונקלוס תרגם "לדא יתקרי אתתא ארי מבעלה נסיבא דא", ובתרגום חזרה לעברית: "לזאת תיקרא אישה כי מבעלה נלקחה". הפסוק בתורה מורה כי השורש האטימולוגי של המילה "אישה" הוא איש, אך רעיון זה אבד לגמרי בתרגום הארמי.³ תחום נוסף שבו התרגום בעייתי הוא מילים הבאות להביע יותר ממשמעות אחת, וברגע שמתרגם בוחר במילה מסוימת הרי שנעלמות מעיני הלומד משמעויות רבות של המילה. דוגמה לכך יש בבראשית ב, כה: "וַיְהִי שְׁנֵיהֶם עֶרְוָמִים הָאָדָם וְאִשְׁתּוֹ..." , ומיד אחר כך הפסוק

2. ואלו דבריו:

גילו לו שאין חפץ לה' במנחה, רק "הנה שמוע מזבח טוב" (שמואל א טו, כב) ועיקר הוא שתיטיב מעשיך, לא הטבת המשאת והמנחה, מה שתיטיב המשאת לא יירצה בעיניו, כי בין אם תיטיב המשאת ובין אם לא תיטיב המשאת לא יירצה בעיני, כי אין בזה שום מעלה.

3. ייתכן שאונקלוס יוצר כאן אטימולוגיה חלופית, על ידי משחק הלשון בין המילה "אתתא" (אישה) למילה "נסיבא", שהיא לשון 'הבאה' בארמית, כמו המילה "אייתי", שהרי האישה לקוחה מבית אביה לבית בעלה.

הבא (ג, א) הפותח במילים "וְהִנָּחֵשׁ הָיָה עָרוֹם...". כמוכן, פירוש המילה "ערום" בשני הפסוקים שונה: לגבי האדם ואשתו פירושו מעורטל ולגבי הנחש הכוונה היא לתכונת הערמומיות, אך התורה רצתה לקשר בין הדברים. כיוון שבארמית 'ערום' ו'עורמה' הם שורשים שונים, התרגום ('ערטלאין', 'חכים') יפספס את צחות הלשון המקראית.

המסקנה מדברים אלו, היא, אם כן, שתרגום לעולם לא יוכל לשמר את כל משמעויותיו של המקור, אלא יאלץ בעל כורחו לבחור במשמעות אחת בלבד, בדרך כלל אחת מן הפשטות, ולהניח את כל השאר. בכך יהפוך התרגום את התורה בהכרח לטקסט רדוד ושטוח, ללא העומק המיוחד והרבגוני הטמון בטקסט המקורי. גישה זו באה לידי ביטוי בדברי חז"ל במסכת קידושין מט ע"א: "...ר' יהודה אומר המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי, והמוסיף עליו הרי זה מחרף ומגדף": תרגום מילולי מדויק של הטקסט אינו שואף לאמת הרעיונית של הכתוב, ועלול לאבד את המסר שלו; ואילו תרגום המסר ללא התרגום המילולי אומנם מצליח להעביר את הרעיון הטמון בכתובים, אך מתנער מהעובדה שמדובר בטקסט מקודש שבו כל מילה משמעותית ומכוונת. זהו כנראה ההסבר לדברי חז"ל,⁴ שעם תרגום התורה ליוונית בא החושך לעולם שלושה ימים: "ואלו הימים שמתענין בהם... בשמונה בטבת נכתבה התורה יוונית בימי תלמי המלך, והחושך בא לעולם שלשה ימים".⁵

מתי תורגמה התורה לראשונה?

למרות התנגדות חז"ל לתרגום התורה, הם הבינו את צורך השעה בתרגום זה. מתי החל הצורך בכך?

4. תוספת מאוחרת למגילת תענית, חלק ימי הצומות.
5. אולי יש לראות בדברי חז"ל אלו תקבולת ניגודית לשלושת ימי ההגבלה לקראת מתן תורה.

בתחילת תקופת בית שני נוצר קושי בעצם הבנת לשון המקרא, העברית המקראית. בזמן גלות בבל ולאחריה הלכה השפה הארמית והתפשטה הן בין היהודים והן בין עמים אחרים באזור המזרח התיכון. אט אט הצטמצם השימוש בעברית, והארמית הפכה להיות השפה המולכת בכיפה.⁶ תהליך זה חייב את תרגום המקרא לשפה המדוברת, שכן ללא התרגום לא הייתה גישה אל המקרא לכלל שדרות העם, אלא רק לתלמידי החכמים שעדיין ידעו עברית. לדעת חז"ל, התרגומים הראשונים לתורה החלו כבר עם שיבת ציון בתחילת ימי בית שני (המאה ה-5 לפנה"ס). את הפסוק בנחמיה ח, ח: "וַיִּקְרְאוּ בְּסֵפֶר בְּתוֹרַת הָאֱלֹהִים מִפָּרֶשׁ וְשׁוֹם שְׁכָל וַיְבִינּוּ בַּמִּקְרָא", דרשו חז"ל כך:

אמר רב: מאי דכתיב "ויקראו בספר תורת האלוקים מפורש ושום שכל ויבינו במקרא"? "ויקראו בספר תורת האלוקים" - זה מקרא, 'מפורש' - זה תרגום...

(מגילה ג ע"א)

וכך כתב הרמב"ם:

מימות עזרא נהגו שיהא שם מתורגמן מתרגם לעם מה שהקורא קורא בתורה, כדי שיבינו ענין הדברים.

(הלכות תפילה פי"ב ה"ב)

ניתן, אם כן, להצביע על תקופת עזרא כרוכד הראשון בהתפתחות פרשנות המקרא. ייתכן שהתרגום הראשוני המתואר בספר נחמיה לא היה תרגום שיטתי לתורה כולה, אלא תרגום על פי הצורך של ביטויים קשים להבנה. מאוחר יותר, ככל הנראה בתקופת התנאים, הפכה תופעת

6. עם כיבושי יוון במאה ה-3 לפנה"ס פשטה גם השפה היוונית בין יהודי ארץ ישראל ואלכסנדריה.

התרגומים ותרגום אונקלוס

התרגומים למקרא למקובלת בקהילות ישראל. עדות לכך אנו מוצאים במשניות העוסקות בדיני תרגום המקרא לציבור בזמן קריאת התורה:

הקורא בתורה... לא יקרא למתורגמן יותר מפסוק אחד, ובנביא שלשה.

(משנה, מגילה ה, ד)

הלכות אלו לא מעידות רק על עצם תפקידו הרשמי של המתרגם, אלא גם על הפיקוח והמגבלות שחז"ל מצאו לנכון להטיל על מלאכת התרגום. כך, למשל, נאמרה בהמשך דברי המשנה שם רשימת פסוקים שאין לתרגמם בציבור:

מעשה ראובן נקרא ולא מיתרגם. מעשה תמר נקרא ומיתרגם. מעשה עגל הראשון נקרא ומיתרגם, והשני נקרא ולא מיתרגם. ברכת כהנים, מעשה דוד ואמנון, לא נקראין ולא מיתרגמין.

(שם, משנה י)

יחד עם רתיעת חז"ל מתרגום המקרא (ואולי נכון יותר: בעקבות רתיעתם), ראו חז"ל לנכון לבחור בתרגום אחד ולהעניק לו את משפט הבכורה, ובכך למנוע פרצות של 'איש הישר בעיניו יתרגם'.⁷ מבין התרגומים הארמיים⁸ למקרא היה תרגום אונקלוס זה שתאם ביותר את השקפת חז"ל בנאמנותו לטקסט ובכך שאין בו תוספות עצמאיות רבות מדי (זאת בניגוד לתרגום התורה המיוחס ליונתן בן עוזיאל,

7. חשש שהתחזק והתאמת עם התפתחותה של הנצרות, שעשתה שימוש מגמתי בתרגומים למקרא כדי לבסס את יסודות אמונתה.

8. במסגרת זו לא יתאפשר לי לעמוד על התרגומים היווניים למקרא, אך כבודם במקומם מונח.

אשר משלב כמעט בכל פסוק דרשות חז"ל.⁹ תכונות אלו של תרגום אונקלוס הקנו לו את המעמד הנכבד של התרגום הרשמי של התורה.¹⁰

זהותו וזמן חיבורו של אונקלוס

אין בידינו מידע מדויק לגבי זהותו של אונקלוס וזמן חיבור התרגום, ויש דעות שונות בעניין זה. אונקלוס מוזכר במסכת מגילה ג ע"א: "ואמר רבי ירמיה ואיתימא רבי חייא בר אבא, תרגום של תורה אונקלוס הגר אמרו מפי ר' אליעזר ור' יהושע". אומנם, קשה לקבל קביעה זו כפשוטה ולהסיק מכך כי אונקלוס חי בתקופת התנאים (כפי המובא להלן). ייתכן שמגמת חז"ל באמירה האגדתית שאונקלוס למד מפי ר' אליעזר ור' יהושע הייתה לקבוע כי קיבל את הפירוש במסורה, ובכך לתת גושפנקא לתרגום.

חוקר תרגום אונקלוס, ד"ר ישראל דרייזין, הוכיח במחקרו¹¹ שככל הנראה יש לתארך את תרגום אונקלוס לשנת 400 לספירה בקירוב, מפני שתי ראיות עיקריות:

- א. אונקלוס אינו מוזכר במקורות חז"ל שנערכו לפני שנה זו (כגון התלמוד הירושלמי ומדרשי התנאים כמכילתא דר' ישמעאל, מכילתא דר' שמעון בר יוחאי, ספרא וספרי).
- ב. אונקלוס מרבה לצטט בדיוק רב את מדרשי התנאים הנ"ל, שנערכו קרוב לשנת 400 לספירה, ומשתמש באופן שיטתי בגרסת העריכה המאוחרת יותר של מדרשי חז"ל.

9. דוגמה לכך תובא בהמשך.

10. ראו, למשל, את הרמב"ם, הלכות אישות פ"ח ה"ד:

האומר לאישה הרי את מקודשת לי בזה, על מנת שאני יודע לקרות - צריך שיקרא התורה ויתרגם אותה תרגום אונקלוס.

11. Israel Drazin, "Dating Targum Onkelos by Means of the Tannaitic .Midrashim," *Journal of Jewish Studies* 50:2 (1999), pp. 246-258

מאידך, אין לאחר את תקופת אונקלוס הרבה מעבר לכך, הואיל והוא מוזכר בתלמוד הבבלי (כפי שצוטט לעיל, וכן ראו עבודה זרה יא ע"א גיטיין נו ע"ב).¹²

מאפייניו של תרגום אונקלוס

מה מאפיין את תרגום אונקלוס ומה המיוחד בסגנונו, שהקנה לו את מעמדו המכובד?

נציין כמה מאפיינים:¹³

א. התרגום הוא מילולי וקצר, שואף לבאר את הכתובים פירוש פשטי ואינו מוסיף פרטים מדרשיים מעבר לנדרש לצורך התרגום.¹⁴
ב. הימנעות מהאנשת ה'. אונקלוס, מתוך כבוד לקב"ה, נמנע מלייחס פעולות אנושיות לקב"ה או תחושות רגש אנושית (אנתרופומורפיזם). נציין מספר דוגמאות לכך: בבראשית ז, טז נאמר "וַיִּסְגֹּר ה' בַּעֲדוֹ", ואונקלוס מתרגם ביטוי זה ל"ואגין ה' במימריה עלוהי" (ה' במאמרו הגן על נח), על מנת לשלול את האפשרות שה' סגר בידו את דלת התיבה. דוגמה נוספת מפרשת נח (בראשית ח, כא) היא בנאמר "וַיִּרַח ה' אֶת רִיחַ הַנְּיַחַח וַיֵּאמֶר ה' אֶל לְבוֹ...". בפסוק זה מצויים שני ביטויים שיש בהם הגשמה: "וירח ה'" ו"ויאמר ה' אל לבו", ואת שניהם תרגם אונקלוס באופן

12. לאונקלוס נקשרו מעשי מופת רבים, שהידוע מביניהם הוא הסיפור המופיע בעבודה זרה יא ע"א, כאשר דודו, קיסר רומא, שולח שלוש קבוצות של שליחים בזו אחר זו בניסיון לשכנעו לשוב בו מגרותו, ואונקלוס ברוב חכמתו מגייר את כל השליחים.

13. שד"ל (פרשן איטלקי חשוב שנעסוק בו בהמשך הספר) היה מחלוצי ומחשובי חוקרי תרגום אונקלוס. בחיבורו "אוהב גר", העוסק בשיטתו של אונקלוס, הוא ערך רשימה של 32 קווים מנחים (ובלשוננו: "מניעים"), ואנו נעמוד על המרכזיים שבהם.

14. כלומר, גם במקרים בהם נזקק אונקלוס בתרגומו למדרש הוא יימנע מלהרחיב בו, אלא ישבץ את דברי האגדה באופן שכמעט אינו ניכר לעין.

המתרחק מן הפשט המילולי: את הביטוי "וירח ה'" תרגם ל"קביל ה' ברעוא", כלומר "קיבל ברצון"; ואת הביטוי "ויאמר ה' אל לבו" תרגם "ואמר ה' במימריה", כלומר "ה' אמר באמירה".

ג. כאשר התורה משתמשת במטאפורה, אונקלוס מקפיד להסביר את משמעותה ולא להביא לפני הקורא את הפירוש המילולי, שכן יהא זה תרגום מגוחך לתורה. למשל, את המילים "וּבְנֵי יִשְׂרָאֵל יִצְאִים בְּיַד רְמָה" (שמות יד, ח) תרגם אונקלוס "ובני ישראל נפקין ברישי גלי", דהיינו "בני ישראל יצאו בראש גלוי" - החלפת הביטוי המטאפורי שבלשון התורה בביטוי המטאפורי שתהיה מובנת יותר לקוראי הארמית.

ד. בתרגום פסוקי השירה המקראית חורג אונקלוס מדרכו, ואינו מפרש את הפסוקים על פי פשטם אלא על פי תוכנם הנבואי.¹⁵ כך למשל, בברכת יעקב ליהודה, את המילים "וְלִשְׂרָקָה בְּנֵי אֲתָנּוּ..." (בראשית מט, יא) מתרגם אונקלוס "עמא יבנון היכליה": "שרקה" הוא עם ישראל, כיוון שנמשלו פעמים רבות לגפן; את "בני" הוא מתרגם מלשון בנייה, כ"יבנון"; ואת המילה "אתוננו" הוא מתרגם כ"היכלו", על פי יחזקאל מ, טו "שער האיתון". פירוש הברכה הוא, אם כן, שבני ישראל בהנהגת בית יהודה יבנו את בית המקדש.

ה. מניעת טעויות העלולות לגרום לחילול השם. כאשר התורה משתמשת במילה זהה הן לחול הן לקודש, אונקלוס יבחר מילה מיוחדת לכל אחת מן המשמעויות. כך, למשל, המילה "מזבח" יכולה להורות הן על מזבח לה' והן על מזבח לעבודה זרה. אונקלוס יחלק בין המשמעויות ויתרגם מזבח לה' "מדבחא", כגון בפסוק "וַיִּבֶן נֹחַ מִזְבֵּחַ לַיהוָה" (בראשית ח, כ) שתורגם "ובנא נח מדבחא קדם ה'", אך אם מזבח לעבודה זרה - יתורגם "אגורא",

15. על מגמה זו של אונקלוס עמד פוזן בספרו 'העקיבות התרגומית בתרגום אונקלוס', עמ' 157: "מכיוון שהשירה המקראית מאופיינת בלשונות נרדפים, תקבולות ומליצות דומות, נדרש בה התרגום המדרשי כדי לשמור על ההבעה הפיוטית".

כגון "פִּי אֶת מְזֻבְחָתָם תִּתְצוֹן" (שמות לד, יג) שתרגם ל"ארי ית איגוריהון תתרעון". דוגמה נוספת היא המילה "אלוה", שבמקרא לעיתים הוא שם קודש ולעיתים שם עבודה זרה, ובה יתרגם אונקלוס "דחל" (כלומר: "יראתם") במשמע של שם עבודה זרה, כגון בפסוק "אֱלֹהֵי כֶסֶף וְאֱלֹהֵי זָהָב לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם" (שמות כ, כ), שתרגם אונקלוס "דחלן דכסף ודחלן דזהב".

ו. שמירה על כבוד גדולי האומה. אונקלוס נוהג להסתיר פגמים במעשי האבות. כאשר התורה מתארת מעשה על ידי פועל שלילי בעליל, אונקלוס יתרגם את הפועל השלילי לפועל נייטרלי. למשל, בסיפור גנבת הברכות על ידי יעקב, אומר יצחק לעשו: "בְּאֲזַחֲךָ בְּמִרְמָה וַיִּקַּח בְּרִכְתְּךָ" (בראשית כז, לה), ואונקלוס מתרגם זאת "על אחור בחכמא וקביל ברכתך" - את המילה השלילית "מרמה" החליף ל"חכמה", ואת פעולת לקיחת הברכה על ידי יעקב הוא "קבל" במקום "לקח". כך מבין קורא התרגום שיעקב לא נהג כגנב אלא כחכם, ואת הברכות לא לקח אלא קיבל מיצחק. בדומה, כאשר רחל גונבת את התרפים נאמר "וַתִּגְנֹב רְחֵל אֶת הַתְּרָפִים" (בראשית לא, יט), ואונקלוס מעדן את השורש גנ"ב ומתרגם "ונסיבת רחל ית צלמניא" שפירושו "ותיקח רחל את התרפים".

ז. תרגום בעקבות ההלכה. לעיתים אונקלוס מתרגם את הפסוק על פי מסורת התורה שבעל פה, ולא על פי פשט הפסוק. למשל, בפסוק "שִׁפְךָ דָם הָאָדָם בְּאָדָם דָּמוֹ יִשְׁפָּךְ" (בראשית ט, ו), שפירושו דין מוות להורג נפש, אונקלוס מתרגם "בסהדין על מימר דייניא דמיה יתאשר", היינו "בעדים, על פי פסיקת שופטים, דמו ישפך". דוגמה נוספת היא בתרגום הפסוק "לֹא תִבְשַׁל גְּדֵי בְּחֵלֶב אֱמוֹ" (שמות כג, יט), שתורגם "לא תיכלון בשר בחלב".

חשיבותו של תרגום אונקלוס

אין ספק שתרגום אונקלוס הצליח לשמור במשך למעלה מאלף וחמש מאות שנה על מקומו המכובד בקרב בית ישראל כתרגום המוסמך

והמקודש לתורה. בכל הוצאה לאור של התורה עם מפרשים יישמר מקום של כבוד לתרגום אונקלוס, ובקרב כל העדות הלימוד השבועי בתרגום הינה בגדר מילוי החובה ההלכתית "שניים מקרא ואחד תרגום".

כפי שהראינו, מילות התרגום נבחרו על ידי אונקלוס בדקדוק ובקפידה, ומתוך מגמות דתיות וחינוכיות; לכן, על הקורא בתרגום זה להעמיק בו כדי להבינו לאשורו. לצורך כך עומדים לרשות הקורא מספר רב של פרשנים ומחקרים, ישנים וחדשים, אשר בהם הוא יכול להיעזר בלימודו.

יהי רצון שנזכה לברכת ר' יוחנן:

כל המשלים פרשיותיו עם הציבור שניים מקרא ואחד תרגום,
מאריכים לו ימיו ושנותיו.

(ברכות ח ע"א)

רס"ג

תולדות חייו

רס"ג - רב סעדיה גאון¹ בן יוסף (882-942 לספירה) - נחשב לגדול חכמי היהדות של תחילת ימי הביניים. רס"ג היה בעל השכלה רחבה בתחומים רבים, ובהם פרשנות המקרא, פילוסופיה יהודית, לשון עברית, תפילה והלכה. הוא נולד במצרים,² אך עיקר פעילותו היה בבבל, בה כיהן כראש ישיבת סורא. רס"ג היה המלומד היהודי הראשון שחיבר משנה סדורה בנושא פילוסופיה יהודית, וכן היהודי הראשון שכתב פירוש רציף לתורה. חיבורים אלו של רס"ג היו צורך השעה, ושימשו כלי למלחמותיו בתופעות שעלולות היו לגרום להתפוררות הקהילה היהודית, כפי שנראה להלן.

במהלך חייו עבר רס"ג בכל מרכזי התורה היהודיים ובכל מרכזי ההשכלה הערביים שהיו בימיו. במצרים נשא אישה ונולדו לו כמה בנים, אשר שניים מהם ידועים בשמותיהם, שארית ורב דוסא גאון. כמו כן, במצרים החל רס"ג את חייו המקצועיים, ושם כתב את

1. "גאון" הוא כינוי לראשי הישיבה של ישיבות סורא, פומבדיתא וארץ ישראל מהמאה ה-7 ועד למאה ה-11, ונראה שהכוונה היא לקיצור "ראש ישיבת גאון יעקב". מכאן כונתה התקופה כ"תקופת הגאונים".

2. במחוז פיום במצרים עילית, ומכאן כינויו 'אלפיומי'.

האגרון, שהיה המילון העברי-ערבי הראשון. בערך בגיל שלושים עבר להתגורר בארץ ישראל, כנראה בטבריה, ושם חי ופעל עד שנת 921, אז עבר לכבל. עם הגיעו לכבל הצטרף לשיבת פומבדיתא, שימש בהנהגת הישיבה במשך שמונה שנים ונשא בתואר "אלוף". בשנת 928 הזמין 'ראש הגולה' דוד בן זכאי את רס"ג לעמוד בראש ישיבת סורא, ורס"ג נענה להזמנתו. במשך כל שנות כהונתו בישיבות בכל עסק רס"ג גם בכתיבה, חיבר ספרי הלכה וכתב תשובות לשאלות שקיבל מרחבי הפזורה היהודית. בשנת 930 פרץ סכסוך חריף בין ראש הגולה לבין רס"ג, ובעקבותיו נאלץ רס"ג לברוח לבגדד. בשנות גלותו מסורא כתב רס"ג את ספריו החשובים בתחום הפילוסופיה, ובהם הספר 'הנבחר באמונות ודעות'. בשנת 937, לאחר התפייסות עם ראש הגולה, חזר רס"ג לתפקידו כראש ישיבת סורא, וכיהן בו עד למותו בשנת 942 לספירה.

רקע היסטורי

כדי להבין את הרקע והחשיבות של כתבי רס"ג בכלל, ושל פירושו לתורה בפרט, עלינו לבחון את הרקע התרבותי שלו. ניתן להצביע על שתי התפתחויות היסטוריות אשר השפיעו על יצירותיו של רס"ג, אחת מבית והאחרת מחוץ. ההתפתחות החיצונית היא עליית האסלאם: בעקבות הצלחת מסעי הכיבוש של המוסלמים במאה ה-7 לספירה, נוצר מצב בו רוב היהודים בעולם נמצאו תחת שלטון ותרבות מוסלמיים. שאיפת הדת המוסלמית הייתה לחזק את כוח האסלאם בעולם על ידי התאסלמות התושבים הנמצאים תחת שלטונה, ודבר זה נעשה לעיתים בכפייה, ועל פי רוב על ידי הענקת זכויות יתר למתאסלמים. החשיפה לדת ולתרבות המוסלמית הייתה אמביוולנטית לגבי הקהילה היהודית - מצד אחד התרבות המוסלמית העשירה את עולמם התרבותי של היהודים, ומצד שני הייתה בחשיפה זו סכנה להתאסלמות. במקביל לתופעות אלו, ואולי בהשפעתן, החלה התפתחות נוספת, פנים יהודית, כמאה שנים לפני תקופת רס"ג: בסביבות המחצית השנייה של המאה

ה־8, בעקבות פעילותו של ענן בן דוד, החלה לצמוח כת שטענתה העיקרית הייתה שיש לבסס את היהדות אך ורק על המקרא, מבלי להזדקק למידע חיצוני כלשהו.³ מצוותו של ענן, מייסד הכת (אשר אנשיה כינו את עצמם "כת העננים"), הייתה "חפישו שפיר באורייתא ואל תשענו על דעתי" (חפשו היטב בתורה - ואל תסמכו על דבריי): רק הכתוב בתורה מחייב, ואילו המסורת היא המצאה של בני אדם ואיננה מחייבת. כעבור מאתיים שנה התגבשה תפיסה זו לכת הקראים הידועה. באופן מעשי סלע המחלוקת העיקרי היה ביחס שבין ההלכה המקראית לבין מסורת התורה שבעל פה, הן במישור העקרוני והן בנוגע לדינים ספציפיים. גם הגאונים שלפני רס"ג התנגדו באופן נחרץ לתופעה זו, כמובן, אך הם לא הרגישו מאוימים על ידה (אולי מפני שבתקופת הגאונים שקדמו לרס"ג עדיין לא הייתה כת הקראים מגובשת דיה), ולכן לא נלחמו נגדה. אולם, בתקופת רס"ג הייתה הכת כבר פעילה באופן נמרץ, והשפיעה על יהודים רבים. המאבק בשתי תופעות אלו - האסלאם והקראות - הוא שעומד ביסוד פירושי רס"ג לתורה.

3. הרקע לקריאת התיגר נגד הסמכות הרבנית נעוץ כפי הנראה בכך שמייסד הכת, ענן בן דוד, לא נבחר למשרת ראש הגולה. ענן בן דוד בלט באישיותו, כשיתיות של משנתו ובשנינותה, והצליח ללכד סביבו את כל אותם יהודים שהתנגדו להנהגה הבלבית. הרא"ד (ר' אברהם אבן דאוד), בן המאה ה־12, אשר חי בספרד וחיבר את "ספר הקבלה", מתאר את הגורמים להתפתחותה של הקראות: ובימיו (של ר' יהודאי גאון), היה ענן ושדאול בנו, שם רשעים ירקבו. וענן זה מבית דוד היה, ותלמיד חכם היה בתחילה, והכירו בו שמץ של פסול. ומפני זה לא נסמך לגאון, וגם לא סייעוהו מן השמים להיות ראש גלות. ומפני קנאה וטינה שהייתה בלבו העלה שרטון ועמד להדיח ולהסית את ישראל מעל קבלת חכמים, ונעשה זקן ממרא... ובדא מליבו חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהן. כי אחר חורבן הבית נדלדלו המינים עד שעמד ענן וחיזקם.

פירושי רס"ג לתורה

הפירוש הקצר ומאפייניו

פירוש רס"ג לתורה נחלק לשני חלקים:

א. הפירוש הקצר. זהו תרגום המקרא לערבית (תפסיר),⁴ ובו ביאורים קצרים, מעבר לתרגום המילולי, שנועדו לקהל הרחב (יהודים ולא יהודים).

ב. הפירוש הארוך. גם פירוש זה נכתב בערבית, אך הוא נועד לקוראים המלומדים. פירוש זה כולל דיון בנושאים שונים מתחומי הבלשנות, ההלכה והפילוסופיה.

נרון תחילה בפירוש הקצר.

לפירושו הקצר חיבר רס"ג הקדמה⁵ שבה הוא מתאר את הרקע לכתיבת הפירוש:

ולא חיברתי ספר זה אלא לבקשת אחד התלמידים אשר ביקש ממני לייחד לפשטי התורה ספר מיוחד, בלי לשלב בו דבר משימוש הלשון ומילים המחולפות והמהופכות והמושאלות. ולא אביא בו שאלות הכופרים ולא תשובותי עליה, ולא ענפי המצוות השכליות, ולא היאך עשיית המצוות השמעיות, אלא אתרגם ענייני מקראות התורה בלבד. וראיתי כי הדבר שביקשני יש בו תועלת למען ישמעו ויבינו השומעים ענייני התורה, הסיפור הציווי והגמול, על הסדר ובאופן מקוצר... ואם אחר זה ירצה לעמוד ביסודיות על כל מצווה מן המצוות השכליות והיאך מעשה השמעיות, ובמה ידחו טענות הטוענים על פרשיות

4. רס"ג כתב תרגום לכל התנ"ך, אך במסגרת זו אעסוק רק בפירושו לתורה.

5. כשם שחיבר הקדמות לרוב חיבוריו.

התורה, יבקש כל זה בספרי האחר, כי זה הקצר יעירנו על כך וינחהו אל מבוקשו, ואחרי ראותי כל זה כתבתי ספר זה תרגום פשט מקראות התורה בלבד, מדויק על פי המושכל והמקובל.

אם כן, על פי דבריו בהקדמתו, מגמתו העיקרית של רס"ג הייתה לתרגם את התורה לשפה הערבית המדוברת בארצות ערב, על מנת שתהא נגישה לכל. רס"ג מדגיש כי הפירוש הקצר לא יעסוק בשאלות הפילוסופיות העולות מהתורה ולא יבאר את מצוותיה באופן מקיף, אלא יהיה תרגום מילולי. את הלומד המעוניין בביאור מעמיק יותר של התורה מפנה רס"ג לפירוש הארוך, לאחר שהבין בפירוש התורה המקוצר את פשטי המקראות, "כי הקצר יעירנו על כך וינחנו אל מבוקשו".

האם תרגום רס"ג הוא אכן "תרגום פשט מקראות התורה בלבד...?" עיון בפירוש זה מראה כי רס"ג חרג רבות מהתרגום הצר של פשטי המקראות. ראשית, רס"ג הוסיף ביאורים קלים. הואיל וקהל היעד שלו כלל גם גויים, אשר לא הכירו את העברית, רצה רס"ג להנגיש את ספרי התנ"ך באמצעות תרגום המקרא וביאורו.⁶ בנוסף, באמצעות תרגום התנ"ך שאף רס"ג לחזק את אמונת היהודים, לגשר על פני מחלוקות ולהפריך אמונות שגויות ומטעות, ובכלל זה

6. ראו בדברי י' בלאו:

אין ספק שתרגומו של רס"ג היה מכוון ליהודים שלא הבינו את המקרא במקורו העברי. זה מוכח בבירור מפירושו (אשר תרגומו מוכלל בו), שהרי עצם תוכנו של הפירוש מעיד כמאה עדים שהוא מופנה אל היהודים בלבד. גוי אינו עשוי להבין את הדיונים ההלכתיים שבו. השאלה היא, אם גם התרגום (להבדיל מן הפירוש) היה מכוון רק ליהודים, או שמא גם למי שאינו בן ברית. וזו עדותו של ר' אברהם אבן עזרא בקטע מפורסם מפירושו לבראשית (ב, יא): "אולי עשה כן (רוצה לומר שתרגם את שמות "המשפחות והמדינות והחיות והעופות והאבנים" לערבית) לכבוד השם, בעבור שתרגם בלשון ישמעאל ובכתיבתם, שלא יאמרו כי יש בתורה מלות לא ידענום." ("על תרגום התורה של רב סעדיה גאון", ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, אסופת מאמרים במדעי היהדות [בעריכת מ' בר אשר], ירושלים תשנ"ב, עמ' 634)

אמונות הקראים. שפת התרגום בהירה, הגיונית ומובנת לקהל היעד דובר הערבית,⁷ וזאת על חשבון הדיוק המילולי של דברי התורה. כמו כן, רס"ג שאף לכך שהטקסט יהיה מובן בצורה חד משמעית, ללא האמביוולנטיות של שפת המקור, כנראה בעקבות ויכוחיו עם הקראים. כן חורג רס"ג מהתרגום המילולי כדי להעביר מסרים שונים ולמנוע טעויות אפשרויות בתחום האמונות והדעות.⁸

ביתר פירוט, יש לפירוש הקצר כמה מאפיינים:

א. הרחקת הגשמה. רס"ג יימנע מלתרגם ומלפרש באופן מילולי

7. דרכו של רס"ג בתרגום המקראות דומה מאוד להגדרתו של הרמב"ם לתרגום ראוי. הרמב"ם, במכתבו לר"ש אבן תיבון בעניין התרגום של מורה הנבוכים, כותב כך:

ואני אבאר לך הכל, אחר שאזכור לך כלל אחד, והוא: שכל מי שירצה להעתיק מלשון ללשון ויכוון לתרגם המילה האחת במילה אחת וישמור גם כן סדר המאמר וסדר הדברים - יטרח מאד, ותבוא העתקתו מסופקת ומשובשת ביותר... ואין ראוי לעשות כן. אבל צריך למעתיק מלשון אל לשון, שיביין העניין תחילה, ואחר-כך יספר אותו במה שיובן ממנו העניין ההוא בלשון ההיא; ואי אפשר לו מבלתי שיקדים ויאחר ויספר מילה אחת במלות רבות, ויספר על מלות רבות במילה אחת, ויחסר תיבות ויוסיף תיבות, עד שיסודר העניין ויובן לפי הלשון ההיא אשר יעתיק אליה.

(אגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, מעלה אדומים תשמ"ח, כרך ב', עמ' תקלב)

8. במהדורת הרב קאפח לפירושי רס"ג, בהוצאת מוסד הרב קוק (תרגום זה מופיע בכרך אחד, וכן במהדורת תורת חיים של מוסד הרב קוק), תרגם הרב קאפח את פירוש רס"ג לעברית רק במקרים בהם המילה, הביטוי או הפסוק אינם חד משמעיים ורס"ג בחר באחת מבין מגוון האפשרויות, וכן במקרים בהם חרג רס"ג מהתרגום המילולי הפשוט או שיש בתרגומו גם פירוש מסוים. וכך כותב הרב קאפח ז"ל, בענוותנותו הרבה, במבוא לפירושו על פירושי רס"ג (הוצאת מוסד הרב קוק, עמוד ח):

עבודתי הראשונית בקובץ זה היתה ללקט מתוך תרגומו של רבינו את כל המלים הביטויים והשנויים שיש בהם משום פירוש ולהפוך אותם לעברית, ברירה זו דרשה ממני שימת לב מרובה משני כוונים, האחד שלא אתרגם את התרגום ותהיה זו פעולה מיותרת והכבדה על הקורא בלבד, כי הלא המקרא לפנינו, ומה תועלת להפוך את המקרא דברי אלוקים חיים עברית וסגנון שניתן למשה מסיני, לעברית הקלוקלת שלי...

פסוקים שבהם יש ייחוס תופעות ותכונות גשמיות לא-ל. למשל, את הכתוב "וַיַּעַל אֱלֹהִים" (בראשית יז, כב), תרגם רס"ג ל"ויעל כבוד אלוקים".

ב. הבהרות פרשניות. למשל, את הנאמר על חוה "כִּי הוּא הִיְתָה אִם כָּל חַי" (בראשית ג, כ), תרגם רס"ג "אם כל חי מדבר", שהרי חוה לא הייתה אימם של בעלי החיים.¹⁰

ג. זיהוי מקומות, עמים, חפצים ובעלי חיים. רס"ג נוהג לזהות עמים שונים המוזכרים במקרא, וכן מקומות, בעלי חיים שונים ועוד. כך, למשל, רס"ג מזהה למקומות מוכרים בזמנו, ככל הנראה, את המקומות המוזכרים בבראשית יד, א-ח. כן מתרגם רס"ג את שמות אבני החושן לשמות אבנים ידועות בזמנו.¹¹

ד. הבהרות בתחום האמונות והדעות. למשל, בכתוב "...בְּרוּךְ אַבְרָם לְאֵל עֵלְיוֹן" (בראשית יד, יט), מתרגם רס"ג "לאל העליון", כדי שלא יהיה מקום לחשוב שאברם מבורך לאל העליון מביין כמה אלים.

ה. שינויים למניעת חילול השם. למשל, את הכתוב "וַיִּנְגַע ה' אֶת פְּרָעָה נִגְעִים גְּדֹלִים וְאֵת בֵּיתוֹ עַל דְּבַר שְׂרֵי אִשֶׁת אַבְרָם" (בראשית יב, יז) תרגם רס"ג "וידוע ה' את פרעה כי יביא עליו ועל ביתו

9. א. בכך הולך רס"ג בעקבות אונקלוס.

ב. בספרו אמונות ודעות הקדיש רס"ג פרק לנושא הגשמת האל במקרא (מאמר ב פרק ט), ובין השאר כותב כך:

ומן המקובל שאנו מצאנו חכמי אומתנו הנאמנים על דתנו, ככל מקום שמצאו מן הספקות הללו אינם מתרגמין אותן בלשון גשמות, אלא מסיבים אותו למה שמתאים...

10. דוגמה זו מביא רס"ג בהקדמתו:

אם נניח את הביטוי "כל חי" לפי הפשט המפורסם בהמון, אנו כופרים במוחש. שהרי זה יחייב שהארי והשור והחמור ושאר החיות הם בני חוה.

11. על הזיהוי של רס"ג את ארבעת הנהרות שיצאו מגן עדן מעיר ראב"ע בעוקצנות: ואין ראייה על פישון שהוא היאור... כי אין לו קבלה... אולי בחלום ראם? וכבר טעה במקצתם, כאשר אפרש במקומן, אם כן לא נשען על חלומותיו... (ראב"ע לבראשית ב, יא)

נגעים גדולים בגלל שריי"; זאת כדי למנוע את הטענה שה' מעניש את פרעה כאשר פרעה לא ידע כלל ששרי היא אשת איש.

הפירוש הארוך ומאפייניו

לצערנו, אין בידינו כתב היד המלא של פירושו הארוך של רס"ג, אלא חלקים מספר בראשית ומספר שמות, וחבל על דאבדין. על כל פנים, בהקדמתו לפירוש הארוך פורש רס"ג את המתודולוגיה הפרשנית שלו בפני הלומד:¹²

ראוי לכל מבין לתפוס תמיד את ספר התורה לפי פשט המלים המפורסם בין אנשי לשונו והשמושי יותר... זולתי אם החוש או השכל נוגד אותו לשון, או אם היה פשט אותו הלשון סותר פסוק אחר ברור או יסתור מסורת נביאים.

אם כן, רס"ג יבאר את הפסוקים לפי פשטם, אלא אם כן:

- א. החוש (האופן בו אנו חשים את העולם) דוחה את הפשט;
- ב. השכל דוחה את הפשט;
- ג. ישנם פסוקים הסותרים זה את זה;
- ד. מסורת חז"ל דוחה את הפשט.

מפאת קוצר היריעה לא אביא כאן דוגמאות לכל ארבעת הסעיפים, אך אתייחס לאחרון שבהם: ביאור שלא על פי הפשט כאשר מסורת חז"ל סותרת את הפשט. כאמור לעיל, פירושו של רס"ג נועד, בין היתר, לחזק את המסורת שבעל פה מול עמדת הקראים. על כן, במספר לא מבוטל של פרשיות הלכתיות, יחרוג רס"ג מפשט הפסוקים, יפרש את

12. כללים אלו חלים גם על הפירוש הקצר.

הכתוב על פי המסורת ויוכיח בעזרת הפשט וההיגיון כי ההלכה של חז"ל מחויבת.

דוגמה לכך¹³ נמצאת בפסוק "עֵין תַּחַת עֵין..." (שמות כא, כד). רס"ג מרחיב בתיאור ויכוח בינו לבין בן זוטא¹⁴ בשאלה, אם כוונת הפסוק היא להוצאת עין ממש או לתשלום ממון:

אמר רב סעדיה: לא נוכל לפרש זה הפסוק כמשמעו. כי אם אדם הכה עין חברו, וסרה שלישית אור עיניו, איך יתכן שיוכה כזאת בלי תוספת ומגרעת? אולי יחשיך אור עינו כולו?! ויותר קשה הכויה והפצע והחבורה. כי אם היו במקום מסוכן אולי ימות, ואין הדעת סובלת. אמר לו בן זוטא: והלא כתוב במקום אחר "כאשר יתן מום באדם כן ינתן בו" (ויקרא כד, כ). והגאון השיב לו: יש לנו ב"ת תחת 'על',¹⁵ והנה טעמו כן ינתן עליו עונש. ובן זוטא השיב לו: "כאשר עשה כן יעשה לו" (ויקרא כד, יט). והגאון השיב: הנה שמשון אמר "כאשר עשו לי כן עשיתי להם" (שופטים טו, יא) ושמשון לא לקח נשותיהם ונתנם לאחרים, רק גמולם השיב להם. ובן זוטא השיב: אם היה הנכה עני מה עונשו? והגאון השיב: אם עיוור יעוור עין פיקח, מה יעשה לו? כי העני יתכן שיעשיר וישלם, רק העיוור לא יוכל לשלם לעולם.

דוגמה נוספת לעיסוקו הרב במלחמתו בקראים הוא פירושו לנאמר "אֵת חַג הַמִּצּוֹת תִּשְׁמֹר... לְמוֹעֵד הַדָּשׁ הָאֶבֶיב" (שמות לד, יח). בו הוא יוצא נגד הקראים שמעברים את השנה בהתאם למידת הבשלת השעורה בניסן:

13. כאמור, אין בידינו כל פירושו של רס"ג, אך הראב"ע הרבה לצטטו, ופירושו של רס"ג לפסוק זה לקוח מפירושו הראב"ע הארוך לשמות כא, כד.
14. חכם קראי שהתווכח עם רס"ג על פירושי המקראות.
15. כלומר, בעברית מקראית כוונת המילה "בו" היא גם "עליו", ופירושו הפסוק הוא "להשית עליו", ולא לתת בגופו את המכה.

ומי שאינו סומך על מסורת האבות ולא במעשה שלהם הגלוי לעין, והעמים על עצמו להשיג דעה באמצעות מחשבה בלבד... אני אמצא נגדו חמש עשרה תשובות.

בדבריו בעניין זה מאריך רס"ג, ובין היתר מכנה את ענן "זכרו לקללה". בכל ויכוחיו עם הקראים וטענותיהם נעזר רס"ג אך ורק בפסוקי המקראות ובטענות הגיוניות, ולא השתמש במסורות חז"ל שהקראים לא האמינו בהן.¹⁶

חשיבותו ההיסטורית של רס"ג

אם נרצה להצביע על האדם שהשפיע בצורה המקיפה והמעמיקה ביותר על התפתחות המורשת היהודית בימי הביניים, אפשר לקבוע בלב שלם שהיה זה רב סעדיה גאון. רס"ג היה מהפכן בתחומים לא מעטים: בתחום הבלשנות והכתיבה ההלכתית סימנה פעילותו מפנה משמעותי לעומת כל שקדם לו במסורת היהודית, ובתחום הפרשנות היה מאבותיה ומסוללי דרכה של הפרשנות המקראית היהודית לתנ"ך.

16. בשירו המפורסם 'אשא משלי' לועג רס"ג לקראים, ומוכיח שהתורה שבעל פה היא יסוד חיוני לקיום ולהבנת התורה שבכתב, מפני שהתורה דורשת פירוט ופירוש שאינם נמצאים בה. להלן כמה בתים משירו הארוך:

<p>דבק ציצית מאין ידענו היות כמה חוטים וכמה חוליות אם עשרה אם שמונה...</p>	<p>דת אלוקינו חלפו לנתר המותר לאסור והאסור להתר בלי יראה ובלי אימה.</p>
<p>כל אלה וכמוהם רבים אשאל לכל קורא כתובים היש בם פירוש אחת מהנה?</p>	<p>אורך הסכה אמות כמה ורחבה כמה באמה וגבהה וקצב התכונה.</p>
<p>לולי המשנה והתלמוד אשר כל זה במ למוד וכהנה וכהנה.</p>	<p>גדרים כמה הוא הפרט האחת מאלה חקוקה בחרט? או במקרא צפונה?</p>

ברם, נראה שהישגו החשוב ביותר הוא נכונותו להיענות לאתגרי תקופתו ולהילחם בכתות שונות ובהלכי רוח שונים, בעזרת פירושו לתורה וחיבורו "הנבחר באמונות ודעות". היענות זו של רס"ג נעשתה בצורה בלתי מתפשרת, ובכך הגן על מסורת עם ישראל.

על אודות המחברת

הרבנית ד"ר אביגיל (פופקו) ראק ז"ל (כ' באדר תשל"א - ד' בתמוז תשע"ט) הייתה מרצה ומחנכת מהמובילות בתחום התנ"ך ופרשנותו בקהילות בישראל, בארצות הברית ובאנגליה. היא הייתה מקור השראה לתלמידותיה במדרשות בישראל ובתוכניות העשרה תורנית למבוגרים בישראל ובחו"ל. בזכות כישוריה המיוחדים לשלב ניתוח ספרותי ופרשני מדויק עם מסרים חינוכיים מעוררי השראה, שדיברו לתלמידי חכמים ולמתחילים כאחד, היא הייתה מרצה מבוקשת בקהילות תורניות דוברות אנגלית ואהובה על כל תלמידיה.

אביגיל הייתה מהראשונות להיות טוענת רבנית מורשית, ואף לימדה אבן העזר במכון לטוענות בית דין. אולם עיקר פועלה היה בלימוד תנ"ך ובהוראתו במדרשות, בקהילות, ובמכונים תורניים. את עבודת הדוקטורט שלה כתבה על הפרשן ר' יוסף אבן כספי, וקיבלה תואר דוקטור מהמחלקה לתנ"ך באוניברסיטת בראיילן.

את אביגיל הכירו לא רק בזכות הידע התורני שלה אלא גם בזכות יראת השמיים שלה ותבונתה הישרה. תלמידים וידידים כאחד ביקשו לעיתים קרובות את עצתה בהתמודדות עם אתגרים חינוכיים,

ערכיים ומעשיים. חוש ההומור הנפלא שלה בשילוב עם התוכן העמוק שלימדה, הפך את הרצאותיה לחוויה מושכת ומשתפת. תחושת האחריות שלה כלפי צורכיהם של הסוכבים אותה ושל קהילתה הייתה עמוקה ומלווה בנטילת יוזמות מעבר למצופה.

אחרי מלחמה ארוכה עם סרטן, בגיל 48 בלבד, נלקחה אביגיל מאיתנו. היא השאירה אחריה את בעלה יהודה, את חמשת ילדיהם: דבורה, נחמה, חיים, דובי, ואריאל, את הוריה הרב משה וחנה פופקו, את אחיה ואחיותיה: אברהם, רחל, שמחה, אסתר, שרה ועקיבא, ואת משפחתה הרחבה והאוהבת.

עוד על אביגיל ומתורתה באתר avigailrock.com.